

LÁNG GUSZTÁV – KÁNTOR LAJOS

MADÁRJÓSONK? TÁRS-KALAND

(Kántor–Láng)

Azt hiszem, példásan
türelmesek voltunk
egymás véleményéhez;
e kölcsönös elfogadás
során ismertük meg
igazán egymást.

■ *L. G.* – Nehéz pontosan emlékezni. Nem azért, mert a közös munkánk óta eltelt évtizedek alatt elfelejtettem a történeteket, hanem mert a tények önmagukban nem emlékek. Emlékké az értelmezések révén válnak, és ahogy változunk („változnak az idők, és bennük változunk mi is”), másképpen értelmezzük azt, ami egykor megtörtént. Egyik közös előadásunkon – évekkal ezelőtt – azt állítottam például, hogy könyvünkkel kánonreformot hajtottunk végre, de ez kétségtelenül utólagos önértékelés, hiszen annak idején a *kánon* szónak legfeljebb egyházi jelentését ismerhettük, ha egyáltalán eszünkbe ötlött volna. Nem mondhatom tehát, hogy pontosan emlékszem magunkra, csak azt mondhatom, hogyan emlékszem ma arra, amit tettünk.

De ha nem a kánonreform szándéka hajtott bennünket, akkor mi? Furcsa, de ma már azt sem tudom megmondani, hogy miképpen és miért juttottunk ehhez az igényes megbízatáshoz – utóvégre a Magyar Tudományos Akadémia felkérése, ahogy mondani szokták, kétségtelenül megtisztelő volt. Talán Te pontosabban emlékszel könyvünk történetének erre a részletére. S ha már a megtisztelésnél tartunk, ez kétségtelenül legyezgette hiúságunkat. Nem a beképzeltség, az önteltség értelmében, hanem mert lehetőséget nyújtott a bizonyításra. A kritikus helyzete az irodalom életében mindig felemás. A szerzők szemében – még akkor is, ha a bíráló kedvező a kritikus nézőpontjából – mindig van az olvasatok nyilvánosság tételében valami tolokodás, belépés az alkotás intimitásába. És ezt az olvasatot sohasem érzik teljesnek. Jól példázza ezt esetem Székely Jánossal, aki a róla szóló fejezet közzététele után megajándékozott egy

verseskötetével. A dedikációban azzal indokolta gesztusát, hogy cikkemből kiderült számára: én elolvastam a műveit. Ezt dicséretnek szánta, de kiderült e dicséretből, hogy feltételezte a kritikusokról (korábban nyilván rólam is), miszerint úgy mondanak ítéletet könyvekről, hogy el sem olvassák őket.

Nos a művekben – már ha csakugyan „művek”, nem csak szorgalmi feladatok – mindig van valami ráción túli, ami a befogadást is sejtelmessé, néha borzongatóvá teszi. Beszélni azonban erről az élményről csak szakszerű fogalmakkal tudunk; a kritika racionalizálja azt is, ami a műben és az olvasásban irracionális. Mindig mérsékelt sikerrel. Hiszen ezt a racionalizálást csak az adott pillanatban érvényes (vagy érvényesnek vélt) szakfogalmak segítségével végezhetjük, és (ismét mai emlékezettel szólva) ezek az „érvényességek” ma már jócskán elavultak. Minden értelmezés előbb-utóbb érvényét veszti, csak a művek változatlanok.

Voltak, akik értelmezéseinket s a tőlük elválaszthatatlan értékeléseket már könyvünk megjelenésekor érvénytelennek tartották, mondván, hogy „nemzedéki elfogultságból” fakadnak. Ez súlyos vád volt, súlyosabb, mint manapság vélnők, mert akkor az volt a hivatalos ideológiai álláspont, hogy a nemzedéki ellentét hamis (netán burzsoá) elv; a szocialista irodalomban ilyesmi nem létezik, és aki szítja, már-már ellenség. Nem tudom, hogy e vád ellen védekeztünk-e, de ma már igazat adok neki. Sőt nem is egy, hanem két nemzedék iránt és nevében voltunk elfogultak. Kettőnk között mindössze egy év a korkülönbség, *akkor* azonban két különböző irodalmi nemzedékhez tartozunk. Te az első Forrás-nemzedékhez; annak a kritikusa voltál. Én a Páskándiéhoz (amelybe Bálint Tibor, Kányádi Sándor is sorolható). A kettő szerintem világosan elhatárolható. E nemzedékek látták, hogy az esztétikai irány, melyet az előttük járó „öreges” követnek, zsákutcába vezet, és újakat kerestek. Mi ezt az újat, ennek az értékképző voltát próbáltuk megmutatni, ez volt a „nemzedéki” bűnünk.

Ketten különbözőképpen? Emlékszem vitáinkra is, különösen a Szilágyi Domokos és Lászlóffy Aladár avantgárd kísérleteivel kapcsolatban – most is kísérletnek nevezem őket, nem eredménynek. De beláttam, hogy e kísérletek szélesítik a hagyomány, a követhető minták lehetőségeit. Ha – most utólag – arra is emlékszem, hogy az avantgárdot akkoriban egyfajta eltévelyedésnek, a „stíldemokratizmus” megtagadásának állította be a szocreal irodalomelmélet, akkor ebben akár ellenzéki magatartást is láthatok. Tudatos volt ez az ellenzékiesség vagy csak „spontán”? Vajmi nehéz eldönteni.

K. L. – Közel fél évszázados társszerzőségünk emlékeit együtt nyilván teljesebben tudjuk felidézni, és ez már e mostani első internetes levélváltásunkból kiviláglik. A legfontosabb dolgokat – az eltelt nagy idő és a több száz kilométeres távolság ellenére – valószínűleg ma is egyformán, egymáshoz közeli szemlélettel látjuk, ítéljük meg (az együtt dolgozás technikája majd későbbi levélváltásunk napirendjére kerülhet, és lehet, ez bizonyul a legérdekesebbnek), de a különbségek, a kölcsönös kiegészítések ugyancsak fontosak.

Kezdem az indulással, az akadémiai (MTA) felkéréssel, illetve ennek előzményével. Mindketten a hatvanas évektől folyamatosan publikáltunk kritikákat, tanulmányokat az erdélyi (romániai) magyar irodalomról az itthoni és egyre gyakrabban a magyarországi folyóiratokban. Te az egyetemi munkád miatt, én (1959-től) *Korunk*-szerkesztőként nem voltam, nem voltunk ismeretlenek „határon túli” barátaink, szakmabeliek számára. Elsősorban Czine Miskát említem, aki akkoriban az erdélyi „ág” legismertebb figyelője, kutatója volt. Az ő intézetbeli munkatársa, barátja, Bodnár György hívott meg Budapesten egy kávéra (sörre), talán a hatvanas évek végén, és felkért, hogy írjam meg a készülő akadémiai irodalomtörténet (az új sorozat) számára a romániai magyar irodalom 1945 utáni szakaszának rövid történetét. Megle-

pett a felajánlás, de mindjárt az jutott eszembe, és ezt ott helyben el is mondtam Gyurikának (barátai így nevezték), hogy ezt a munkát én csak a barátommal, Dónát úti szomszédoddal együtt vállalnám, persze ehhez az ő beleegyezése szükséges. Hazatérve hamar megegyeztünk, és hozzáálltunk a tervezéshez. Az előzmények felidézéséhez hozzátartozik – és ez válasz kérdésekre –, hogy nekem az első nagy konfliktusom az itthoni hivatalossággal 1962-ben volt, amely majdnem a szerkesztői állásomban került: *Régi és új a lírában* című, a *Korunkban* két folytatásban közölt tanulmányom Nagy István és a pártos elvtársak felháborodását váltotta ki, amolyan autodafét szerveztek külső emberek (írószövetségi, megyei pártbizottsági vezetők) jelenlétében, aktív közreműködésével. Most utólag azt gondolom, hogy az ügy felfújásában Nagy István komoly szerepet játszott (megfigyelési dossziém erre konkrétan utal), ő már azon fel volt háborodva, hogy milyen alapon voltam én jelen a Magyar Írószövetség 1962. tavaszi kongresszusán. (Honnan tudta ezt? Hiszen én ott nem szólaltam meg, Balogh Edgár adott egy kis cédulát, azzal kerestem meg Illyés Gyulát, a továbbiakért I. Gy. „a hibás”).

Teljesen egyetértek veled a „kánon” ügyében. Erre nem gondoltunk, természetesen adódott, hogy a „két nemzedék” (hihetetlen, de így volt) képviselőjében léptünk fel, de az is igaz, hogy ez az elválasztó egy év (!) hamar feloldódott, hiszen nekem is jó barátom (sőt évfolyamtársam) lett Páskándi Géza, közel kerültünk egymáshoz Bálint Tibivel, és Kányádiék is lényegében baráti közelbe kerültek. 1970-ben már nem volt érvényben a „távolság”, Lászlóffy Ali Neked is barátod lett, emlékezz közös preferanszpartiinkra. (A Dónát úti lakónegyed, családjaink szomszédsága a kapcsolatok mindennapiságában ugyancsak szerepet játszott.) Amiben sem akkor, sem azóta nem értek egyet veled, az Lászlóffy (Aladár) és Szilágyi Domokos „kísérleti” avantgárdjának a megítélése. Mi az egyáltalán, hogy „kísérleti”? Nem véletlenül lett mindkettőjük költészet a 20. századi magyar (összmagyar) líra elismert értéke – az Aladár avantgárdja is, noha manapság erről kevesebb szó esik, mint Szisz életművéről. Arról külön vitát nyithatnánk, hogy szerinted meddig tart a „kísérlet” (akár a Kassáké), és hol kezdődik, folytatódik az érett líra.

E kérdések megvitatása mellett elkezdhetnénk a gyakorlati munka felvázolásának, az elosztás szempontjainak körüljárását.

L. G. – Meg kell állnom a „kísérlet” szóval kapcsolatos vitánknál. Ha én annak tekintetem nemzedéktársaink (most már hadd nevezem így barátainkat, az egyszerűség kedvéért) neoavantgárd szövegeit, az nem tagadása eredményeiknek. Könyvünk írásakor már tanítottam az egyetemen a 20. század magyar irodalmát, és óráimon nyomatékosan felhívtam tanítványaim figyelmét például arra, hogy József Attila érett (ma már hozzátehetem: újklasszicista) költeményeinek borzongatóan váratlan képalkotása elképzelhetetlen és érthetetlen a költő korábbi szürrealista „kísérletei” nélkül. A kísérlet indoklása a későbbi eredmény. De József Attila szürrealista versei sem keltettek bennem igazi esztétikai élményt, hiába tudtam szerepükről és fontosságukról a költő alkotástörténetében. Olvastukkor sohasem éreztem azt a „szorítást a torkomon”, ami Thomas Mann szerint az igazi költészet „többlethatása” a szavakkal leírható műélvezeten túl. Szilágyi Domokos igazi értékeire éppen az itt megidézett időben éreztem rá, a *Búcsú a trópusoktól* kötetének elolvasásakor. Ennek hangot is adtam egy rövid cikkben, de lelkesedni továbbra is a nála „öregebbekért” tudtam. Ezt azért mondom el, mert munkamegosztásunkban, azt hiszem (csal-e az emlékezetem vagy sem, ki döntheti el?), ez is szerepet játszott. Nemcsak Páskándi Gézát és Kányádi Sándort írtam meg én, hanem Székely Jánost, sőt Szemlér Ferencet is, tehát a Forrás-nemzedék előttiéket. Talán hagyománytisztelő ízlésem tette lehetővé, hogy az ő munkásságukról – amelyet akkoriban helyenként időszerűtlennek,

korszerűtlennek tartottunk – kellő tárgyilagossággal szólhassak. Erre a tárgyilagosságra szükség is volt, ezt diktálta a mindkettőnkben kétségtelenül működő öncenzúra. Tudtuk (vagy legalábbis sejtettük), hogy készülő könyvünk vitákat kavart majd, ha nem éppen botrányt. Nem utolsósorban azért, mert más irodalmi rangsort állítottunk fel, mint amelyet a hatalom érvényesnek tekintett. E tekintetben természetesen voltak „tűrészhatárok”, de kezdettől tudtuk, hogy e határokat át fogjuk lépni, vállalva e „tiltott határátlépés” kockázatait. Ez a szándék – vagy elszántság – indulatként élt bennünk, és a könyv írása közben artikulálódott, nyert megfogalmazást. Nem tudom, mennyire vált ez minden ízében tudatossá bennünk; engem mindenesetre kelemesen lepett meg, hogy (Dsida Jenőről szóló) doktori értekezésem zivataros védésekor Nicolae Balotă, mintegy opponensi véleményének zárszavaként, külön méltatta könyvünk „erkölcsi bátorságát”, amellyel vállaltuk az említett rangsorral szembeni különvéleményünket. Szóval a tárgyilagosságra szükségünk volt azért, hogy álláspontunk (álláspontjaink) észérvekkel védhető legyen(ek). (Talán naivak is voltunk, amikor azt hittük, hogy egy diktatúrában az észérvek védelmet nyújthatnak az észszerűtlen vádakkal szemben.)

A tűrészhatárral kapcsolatban megjegyezném, hogy az a bizonyos rangsor (ma már nevezhetjük hivatalos kánonnak) talán korántsem volt részleteiben is meghatározva a politikai hatalom által. Irodalmárok fogalmazták meg, olyanok, akik „szolgálati viszonyban” voltak a hatalommal, s akik éppen ezért politikai kérdéssé tudták tenni az eltérést saját értékrendjüktől, nem riadva vissza a besúgástól és a feljelentéstől sem. De erről Te biztosan többet tudsz mondani.

Inkább munkánk egy másik, személyesebb vonatkozásáról szólnék. Ha könyvünket röviden jellemezni akarom, azt mondhatom, hogy két, sok tekintetben eltérő ízlésű kritikus azonos szándéka hívta életre. A szándék azonossága annyira fontos és elsődleges volt számunkra, hogy az ízléskülönbséget sohasem engedte konfliktussá terebélyesedni. Azt hiszem, példásan türelmesek voltunk egymás véleményéhez; e kölcsönös elfogadás során ismertük meg igazán egymást. Munkakapcsolatunk ez alatt az esztendő alatt változott barátsággá. Amely a mai napig tart.

K. L. – Először a torokszorító élményekről. Ennek, ezeknek nincs „kánonja” – szerencsére. Való igaz, hogy két, lényegében különböző alkatú kritikus szövetkezett a közelmúlt, illetve jelen romániai magyar irodalmának „történeti” összefoglalására, és én is úgy látom, hogy ez nem vált munkánk kárára. Sőt! És jól emlékszel, a szerzők elosztásában figyelembe vettük, melyikünkhöz ki áll közelebb, kettőnk közül ki foglalkozott többet a szóban forgó költő, prózaíró műveivel. Még arra is akadt példa, hogy a második, úgymond javított kiadásban a kissé sértett Panek Zoltán kifogását meghallgatva az én szövegemet kicseréltük a tiédde. (Erről a második, tulajdonképp kevés változtatást igénylő kiadásról, az 1973-asról még beszélhetnénk, nem utolsósorban a kötetcímben eredetileg szereplő 1945 kényszerű cseréjéről, politikai kifogást kellett elfogadnunk, így lett a kezdő év 1944.)

A tárgyilagosság hasonlóképp nehezen körülírható fogalom, az viszont igaz, hogy törekedtünk az „ízléskritika” elkerülésére, legalábbis az ilyen-olyan okokkal magyarázható idegenkedés látszatának (és tényének?) elkerülésére. Két példát említenék az „öregek” közül (fiatalabb korban távoztak az élők közül, mint ahány évet mi számolunk ma, mármint külön-külön): a Nagy Istvánról és a Méliuszról szóló fejezeteket. Különösen a Méliusz-értékelés érdekes: többször elmondta (leírta, emlékezetem szerint levélben is), hogy deréktől lefelé kinyírtuk, ám örült, hogy deréktől fölfelé elismertük. Főként a *Város a ködben* kapott elismerő sorokat, szerintem megérdemelten.

Abban a reményben, hogy Te könnyebben rátalálsz az 1971-es megjelenés utáni kritikákra, talán érdemes ezek „osztályozását” is megkísérelni, különösen annak függ-

vényében, hogy a *Romániai magyar irodalom 1945–1970* (1973-ban: 1944–1970) sikert aratott, ítéleteink – „madárjós” ide vagy oda – nagyjából igazolódtak. Én nemigen tudok ezt tagadó, érdemleges más véleményről, főképp nem utókori álláspontról.

L. G. – Látom, megtetszett neked a madárjós-szerep. Véletlenül küldtem el ezt a mondatot; eredetileg azzal akartam kezdeni párbeszédünket, hogy a jelenről irodalomtörténetet író műtész a madárjóshoz hasonlít, hiszen a számára (a mindenki számára) ismeretlen jövőbe kalandozik. De eszembe jutott, hogy ezt az ötletet már elsütöttem egyszer, egy szombathelyi antológia előszavában, és kerülni akartam az önisémet vétékét. De tény, és ebben igazad van, hogy jóslásaink többnyire beváltak. A ma divatos szelektivitással szemben – tudniillik hogy irodalomtörténetnek szánt és nevezett kézikönyvekből egyszerűen kihagynak jelentős alkotókat is, ha életművük nem illeszkedik mindenestől a szerző(k) értelmező stratégiájához – mi az erdélyi irodalmi élet valamennyi olyan szereplőjét fel akartuk vonultatni, akik értéket teremtettek, sőt azokat is, akiktől ilyen értékteremtést még csak remélhettünk. Ezt neveztem én jóslásnak, hiszen semmi sem szavatolta, hogy az ígéretek teljesülnek a jövőben. Ezért aztán volt egy-két melléfogásunk is – neveket nem mondok, nincs már értelme. De a legtöbb jóvendülésünk csakugyan bevált. Nem azért, gondolom, mert olyan okosak voltunk, hanem mert tisztességesek. Úgy értem: szakmailag. Amit írtunk, hittük is. Csakugyan a szövegek „ígéreteinek” engedtünk – aligha volt rajtunk kívül kritikus akkoriban Erdélyben, aki annyi könyvet valóban elolvasott volna, és olyan őszinte érdeklődéssel, mint mi tettük e könyv érdekében. Ez eddig dicsekvésnek tűnik, de már oly messze vagyunk időben akkori önmagunktól, hogy nem tudok másképpen beszélni rólunk, mint két hajdani ismerősről, akikkel – megvallom – rokonszenvezek. S akikre igyekszem tárgyilagosan emlékezni. Tárgyilagosabban, mint az egykori kritikák. Amelyek tartalmára, bevallom, már nem emlékszem. Tudtam, amikor befejeztük könyvünket, és megjelent, hogy valami történt, aminek következményeit még nem tudhatjuk, de ami fontos és fordulat az irodalom életében. Ezért nem nagyon érdekelt sem a dicséret, sem a gáncs. A legfőlényeskedőbb talán az volt, amely szerint a könyv egyedül maradandó fejezete Réthy Andor bibliográfiája. Erre emlékszem, mert akkor ezt egy kicsit sértőnek éreztem; ma már akár igazat is adok neki. Hiszen a bibliográfia tényeket közölt – kizárólag tényeket –, és a tények maradandósága vitathatatlan. Éppen csak nincs jelentésük és jelentőségük. Csak akkor, ha értelmezzük őket, s mint már mondtam, az értelmezések csakugyan mulandóak. Valamint emlékszem arra is, hogy a második kiadás címét azért kellett megváltoztatni, mert az eredeti dátumot (1945) utólag „irredentának” értelmezték a hatóságok. (Lám a tények értelmezése!) Persze nem maguktól, hanem mert feljelentettek bennünket, olyanok, akik „benne voltak” a könyvben, de nem úgy, ahogyan szeretnék volna. Hogy kik? A „Colában” (az író- és újságíró klubban) üldögéltem éppen, amikor bejött oda egy tanítványom, az írói ígéretek egyike, és lelkesen közölte, hogy kiderítette, kik a feljelentők. Aztán hazamentem, és én is lelkesen elmondtam a feleségemnek, és elakadtam – a két nevet addigra elfelejtettem. Kell, hogy legyen ennek valamiféle lélektani magyarázata, de hogy mi, arra nem tudtam rájönni. Talán az, hogy a befejezett munka örömét nem akartam gyűlölködéssel megzavarni – de ez túl szép, rám nézve mondhatni hízog, tehát kételkedjünk benne. És még arra is emlékszem, hogy a kritikák száma körülbelül hetvenre rúgott, és ezeket szépen kivágván begyűjtöttem egy irattartóba, amely valahol ott lappang tömördek papirosod között. Majd ha eljön az ideje annak – remélem, minél később –, hogy valaki szemügyre veszi hagyatékunkat, talán előkerül ez az irattömb is, és ez a kíváncsi utód megpróbálja kideríteni, hogy mit értettek meg és mit értettek félre kortársaink könyvünk-ből. (Eközben, persze, majd ő is jócskán félreérti a könyvet is, a kritikákat is.) És ar-

ra is emlékszem, hogy a megbízást a magyar akadémia irodalomtudományi intézetétől kaptuk, de szövegünk ottani megjelenése évekig váratott magára. A romániai könyvkiadás biztosított számunkra azonnali nyilvánosságot, és ezt a kiadó részéről szintén „jóslásnak” tekinthetjük, mely ugyancsak bevált. Ha van valaki (vannak valakik), aki(k)re ennyi évtized múltán hálával emlékezhetünk, kérlek, tedd meg.

K. L. – A fogadtatásról még néhány szót és pár nevet. (Egyébként az én emlékeztem szerint kb. 100 kritika jelent meg a két kiadást követően a könyvünkről.) A negatívok közül kettőt azért megemlítenék: itthon a Jordákyét, „szocialista” alapú kemény visszautasítás volt, és a jeles budapesti Illés Endréét, aki lektori véleményezésében összetévesztette Szilágyi Domokost Szilágyi Andrással... Mostanában pedig, a 90 éves *Korunkkal* folyóirattörténetileg foglalkozva, Gáll Ernő hangsúlyos kiállítását említeném, mellettünk persze, ennek politikai súlya is volt. No meg Méliusz: tudtommal ő javasolta akadémiai díjra a könyvünket, amit a Román Akadémiától meg is kaptunk. És a szerkesztőinkről, ugyancsak röviden. Béládi Miklósról, a pesti akadémiai kötet szerkesztőjéről hálával szólhatunk – őt különben András János, a Szeku megbízásából, kolozsvári szállodai szobájában próbálta meglepni, amikor kéziratunkat kiterítve készült a velünk való megbeszélésre. Domokos Géza mint nemrég kinevezett Kriterion-igazgató egyből fogta ajánlatunkat, hogy a majdani budapesti megjelenéstől függetlenül itthon lásson először napvilágot irodalomtörténetünk. És a lelkiismeretes szerkesztőnk Dávid Gyula volt – azt szeretném, hogy még ő szerkeszthesse (a Polisznál?) a tervezett új „Kántor–Lángot”. Ez egy közös tanulmánykötetünk lenne, ahogy pár éve a margitszigeti sétánkon (Arany János fái alatt?) beszélünk róla, az erdélyi magyar irodalomról az eltelt 45 évben született tanulmányainkból válogatva, közös egységünk és kölcsönös hivatkozásaink érvényesítésével. Domokos Gézával kapcsolatban még annyit, hogy a Florica Perian által románra fordított 1971(73)-beli változat sajnos kéziratban maradt, Géza szerintem nem merte vállalni az újabb botrányokat (más kéziratot adott), a Dacia pedig, a kolozsvári kiadó román szerkesztősége, miután a közben eltelt tíz év kiegészítését kérte (mi elkészítettük), végül elállt a kiadástól.

A társszerzőségről van még mondanivalóm. Hiszen mindketten megéltünk ha nem is ilyen súlyú, elkötelezettségű szövetkezést, megéltünk társ-kalandokat, könyvkiadásilag, illetve szerzőileg. A Te első köteted, a *Boríték nélkül* Veress Zolival folytatott levélváltásodat tartalmazta (ebben Miess Jancsinak, azaz Ritoók Jánosnak volt kezdeményező szerepe, ugye, a *Brassói Lapokban*). Én több bűnt követtem el, persze ezeket bocsánatos bűnöknek tartom. Volt közös kötetem Kötő Józseffel (erdélyi magyar színháztörténet), Horváth Bandival (publicisztika). És szívesen mesélnék hosszabban a Sükösd Mihállyal, illetve Csiki Lacival évtizedeken át tartó kapcsolatot feltáró könyveimről, de a *Ki vagy Te, Szilágyi Domokos?* és a Lászlóffy Aliról írt kötetem (*Golyószórásban, repülőszőnyegen*), sőt a *Domokos Géza kockázatai* is talán ide sorolható. Külön ügy, számomra új műfaj volt és maradt a *Konglomerát (Erdély)*, ahol Szabédi, Gaál Gábor és Szilágyi Domokos együtt szerepel, majd *A mennyei kapu*, legutóbb pedig a Kalligramnál megjelent *F-elszámolás*. És szólhatnék, kellene szólnom tartozásaimról grafikus barátaimnak, Deák Ferinek, Cseh Gusztinak, Paulovics Lacinak és Tettamanti Bélának. Nekik ugyancsak sokat köszönhetek, az illusztrációkért, az együtt gondolkodásért.

Végül egy új gondolat: utóvégre a(z érdemi) kritikaírás nem eleve társszerzőség az elemzett íróval, költővel, drámaíróval?